

'Losing my religion'¹: een dynamische benadering

Ariana Need^{*} & Nan Dirk de Graaf^{**}

Summary

'Losing my religion': A dynamic approach

In this article we examined the influence of individual and contextual characteristics on the risk of leaving faith using life-event data of the 'Family survey 1992-1993'. Applying a discrete-time event history model, we analyzed the conditional probability of leaving faith as a function of individual characteristics (education, parental education, religious homogeneity of parents, religious homogamy, frequency of attending religious services, denomination) and contextual characteristics (level of modernization and secularization). The formative contextual characteristics represent cohort effects and the present contextual characteristics represent period effects. The advantages of this dynamic approach are that one is able to disentangle life-cycle, period, and cohort effects, and that one can model the causality adequately.

The results show that education, parental education, low frequency of attending religious services during adolescence, and marrying a non-religious partner, increase the risk of leaving faith significantly. The impact of a low frequency of attending religious services during adolescence appeared to be a conditional effect: It only has an effect on the risk of leaving faith till the age of 18. With regard to the influence of education, it appears that till the level of higher secondary education (HAVO) each higher level of

* OIO bij de Vakgroep Sociologie van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Voert het project 'Religieuze en sociale mobiliteit, maar geen politieke mobiliteit in Nederland?' uit (NWO-no. 510-79-605).

** Als KNAW-medewerker verbonden aan de Vakgroep Sociologie van de Universiteit Nijmegen. Beide onderzoekers maken deel uit van de onderzoekschool ICS. Correspondentieadres: Katholieke Universiteit Nijmegen, Postbus 9108, 6500 HK Nijmegen; E-mail U211614@vm.uci.kun.nl.

education gives a linear increase in the risk of leaving faith. However, beyond this level an even higher level of education does not increase the risk of leaving faith. Our results also show a non-linear life-cycle effect: People are more likely to leave their faith when they are in their late teens. Furthermore, our results suggest also a period effect: The current level of modernization increases the risk of leaving faith. It is therefore very likely that the process of secularization will go on in the future.

1. Inleiding

Nederland kent sinds lange tijd veel verschillende religieuze groeperingen (Bax, 1988; Lane & Ersson, 1987). Haast iedereen was lid van één of andere religieuze groepering, waardoor bijna niemand onkerkelijk was. In het begin van deze eeuw ontwikkelde deze religieuze segmentatie zich tot een systeem van zuilen. Dit systeem voorzag niet alleen in aparte organisaties voor katholieken en protestanten, maar ook voor socialisten en liberalen op terreinen als onderwijs, politiek, media en gezondheidszorg. In de jaren zestig is er echter een proces van secularisering op gang gekomen dat heeft geleid tot zowel een afbraak van de verzuilde structuur als tot een afname in kerklidmaatschap (Felling e.a., 1991).

In het begin van deze eeuw was het aantal onkerkelijken in Nederland verwaarloosbaar klein. Sinds die tijd nam de onkerkelijkheid, ondanks de bloeiende verzuiling, toe. Dit proces van secularisering versnelde vanaf de jaren zestig. In 1960 was nog maar 21 procent van de Nederlandse populatie onkerkelijk, vergeleken met 42 procent in 1979, en 55 procent in 1990 (Peters, 1993). Andere Europese landen laten vergeleken met Nederland opmerkelijk lagere percentages onkerkelijken zien. Van alle Europese landen hebben alleen Frankrijk (26%) en België (15%) een percentage onkerkelijken dat de tien procent overstijgt (Halman e.a., 1987).

De afname van de kerk als een invloedrijke institutie heeft belangrijke maatschappelijke gevolgen (Becker & Vink, 1994). Om de mechanismen achter het proces van secularisering goed te kunnen begrijpen, is het van belang dat we inzicht krijgen in de oorzaken van kerkverlating op individueel niveau. Dit laat zich onder andere illustreren door het feit dat een zelfde aantal godsdienstigen op verschillende tijdstippen niet noodzakelijk betekent dat er geen ontkerkelijking heeft plaatsgevonden. Zo is het aantal katholieken in Nederland tussen 1947 en 1960 gestegen, maar wanneer we rekening houden met hun relatief hoge geboortecijfer dan is er wel degelijk sprake van ontkerkelijking onder katholieken (CBS, 1968). Het is dus nodig om ontkerkelijking

op individueel niveau te bekijken, omdat gegevens op macroniveau onvoldoende informatie geven over wat zich op het individuele niveau afspeelt.

Becker en Vink (1994) hebben recentelijk op individueel niveau onderzocht in welke mate er in Nederland sprake is van ontkerkelijkheid en wat hiervan de mogelijke oorzaken zijn. Zo zou volgens hen ontkerkelijkheid onder meer afhangen van kenmerken op het micro- en macroniveau. Op het macroniveau speelt hierbij onder andere het proces van modernisering een belangrijke rol. In hun studie wordt de buitenkerkelijkheid van verschillende generaties vergeleken, en achteraf worden gevonden verschillen geïnterpreteerd als een gevolg van een bepaalde context. In dit artikel zullen we contexteffecten op een meer directe wijze toetsen door ze een theoretische invulling te geven. Op deze wijze zijn we beter in staat de veronderstelde oorzaken van verschillen tussen generaties te toetsen (zie De Graaf, 1988). Bovendien zullen we een zelfde methode hanteren om periode-effecten te toetsen.

Op het microniveau stellen Becker en Vink (p. 65) dat hoger opgeleiden vaker buitenkerkelijk zijn dan lager opgeleiden. Wat Becker en Vink echter niet plausibel kunnen maken is dat een hoge opleiding de oorzaak is van buitenkerkelijkheid. In dit artikel proberen we te achterhalen welke factoren maken dat iemand onkerkelijk wordt. We laten zien dat onderzoekers die zich tot dusver bezig hebben gehouden met de oorzaken van ontkerkelijkheid, niet voldoende rekening houden met het dynamische karakter van de levensloop. Het kan bijvoorbeeld zo zijn dat iemand onkerkelijk wordt terwijl zijn of haar opleidingscarrière nog niet is afgesloten. Gegevens over de gehele onderwijs-carrière van een persoon, en het tijdstip waarop hij of zij onkerkelijk wordt, zijn hierbij noodzakelijk. In dit kader onderzoeken we de invloed van verschillende factoren op het onkerkelijk worden van individuen middels een dynamische benadering. Het voordeel van een dergelijke aanpak is dat we beter in staat zijn de causale volgorde van gebeurtenissen te onderzoeken.

De vraag die we in dit artikel zullen beantwoorden is daarom de volgende: welke individuele en structurele kenmerken beïnvloeden de kans om onkerkelijk te worden in Nederland? In tegenstelling tot wat gebruikelijk is in Amerikaans onderzoek, gaan we hier niet in op verandering van de ene denominatie naar de andere. De reden hiervoor is dat het veranderen van denominatie in Nederland weinig voorkomt (Dekker, 1987; Schepens, 1991).

Verschillende studies hebben een vergelijkbare vraag inzake de oorzaken van kerkverlating gesteld (Doorn & Bommeljé, 1983; Felling e.a., 1986; Schepens, 1991; Becker & Vink, 1994; voor de VS: Sherkat, 1991). Elk van deze studies benadert het probleem op een andere manier. Van Doorn en Bommeljé (1983), en ook Becker en Vink (1994) bekijken kenmerken van mensen die onkerkelijk zijn, terwijl Felling e.a. (1986) een maat hebben voor religiositeit.

Deze maat maakt een onderscheid tussen mensen die onkerkelijk zijn van de eerste of de tweede generatie, en tussen ex-kerkleden. Helaas worden in deze studies geen aparte analyses gedaan voor alleen leden en ex-leden, dat wil zeggen de groep mensen die in een bepaald geloof is grootgebracht. Hiermee kunnen ze dus geen uitspraken doen over de oorzaken van kerkverlating. Schepens (1991) kan dit wel: hij bekijkt kenmerken van mensen die tijdens hun leven onkerkelijk zijn geworden.

Om het causale effect van verschillende factoren, zoals de denominatie van een eventuele partner, op het onkerkelijk worden vast te kunnen stellen moeten we weten of deze factoren vooraf gaan aan het onkerkelijk worden². Dit zullen we laten zien aan de hand van het volgende voorbeeld. Schepens (1991) bestudeerde onder andere het effect van het kerkelijk zijn van een (eventuele) partner, de hoogste behaalde opleiding en het beroep op het onkerkelijk worden. Echter, zoals tabel 1 laat zien, in veel gevallen verlaten mensen de kerk voordat ze met hun partner gaan samenwonen, voordat ze hun opleiding voltooid hebben, en voordat ze met een baan beginnen.

Tabel 1. Van alle kerkverlaters met een partner de percentages die hun hoogste opleiding afronden, of hun eerste baan starten, of gaan samenwonen met hun huidige partner vóór- en nadat zij de kerk hebben verlaten (N=180).

	hoogste opleiding afgerond	begin eerste baan	gaat samen- wonen met huidige partner
vóór de kerkverlating	48	59	31
na de kerkverlating	52	41	69

Bron: Familie-enquête (1993).

Wanneer nu in een (statische) analyse het kerkelijk zijn van de huidige partner, het huidige beroep en de hoogste behaalde opleiding worden gebruikt om te kijken of ze het onkerkelijk worden beïnvloeden, dan wordt niet adequaat aan de voorwaarden om een causale relatie vast te stellen voldaan. Als een gevolg hiervan kunnen de resultaten van een dergelijke analyse vertekend zijn.

In dit artikel willen we in navolging van Sherkat (1991) vooral vooruitgang boeken ten opzichte van eerder onderzoek naar kerkverlating, door gebruik te maken van een dynamische benadering. We zullen daartoe levensloopdata analyseren. Het voordeel van een dergelijke benadering is dat we bij de bepaling van de invloed van factoren op het onkerkelijk worden beter rekening kunnen houden met de causale volgorde.

De opbouw van dit artikel is als volgt. In de volgende paragraaf bespreken we enkele theorieën die het onkerkelijk worden kunnen verklaren, waaruit we toetsbare hypothesen zullen afleiden. Daarna beschrijven we, in de derde paragraaf, de data die we gebruiken om onze hypothesen te toetsen, alsmede de operationalisering van de gebruikte variabelen. In de vierde paragraaf wordt de onderzoeksmethode besproken. De resultaten van de analyse zijn te vinden in de vijfde paragraaf, en in de slotparagraaf bespreken we deze resultaten.

2. Theoretische achtergrond

Er is al veel onderzoek gedaan naar de oorzaken van secularisatie (Faber e.a., 1970; Doorn & Bommeljé, 1983; Felling e.a., 1986; Stoffels & Dekker, 1987; Schepens, 1991; Becker & Vink, 1994; voor wisselen van geloof in de VS: Sherkat, 1991). In deze onderzoeken worden verschillende theorieën, zoals de moderniseringstheorie, de integratietheorie, en denominationele theorieën gebruikt om te verklaren waarom mensen onkerkelijk worden.

Op grond van de moderniseringstheorie kunnen we verwachten dat hoger opgeleide personen een grotere kans hebben onkerkelijk te worden dan lager opgeleide personen (Inglehart, 1977; Peters, 1993; Becker & Vink, 1994). In ontwikkelde geïndustrialiseerde landen, met stijgende opleidingsniveaus, wordt een mechanistisch wereldbeeld steeds normaler. Hoger opgeleide mensen zijn individualistischer ingesteld en hebben meer liberale opvattingen dan lager opgeleide mensen. Daarom verwachten we dat mensen met een hogere opleiding een grotere kans hebben om hun geloof te verlaten dan lager opgeleide mensen. Eerder onderzoek laat zien dat mensen met een hogere opleiding in grotere mate onkerkelijk zijn dan lager opgeleiden (Doorn & Bommeljé, 1983; Felling e.a., 1991; Becker & Vink, 1994). Schepens (1991) vindt dat van alle mensen die religieus zijn opgevoed, hoger opgeleiden in grotere mate onkerkelijk zijn dan lager opgeleiden.

Hiermee verband houdend kunnen we ook een effect van de opleiding van ouders op het onkerkelijk worden van hun kinderen verwachten. Omdat hoger opgeleide ouders meer individualistische en liberale normen zullen hebben dan lager opgeleide ouders, zullen hoger opgeleide ouders minder succesvol zijn in het overbrengen van religieuze normen naar de volgende generatie (Schepens, 1991). Daarom verwachten we dat kinderen van hoger opgeleide ouders in grotere mate onkerkelijk zullen worden dan kinderen van lager opgeleide ouders.

In de hierboven staande interpretatie van de moderniseringstheorie hebben we alleen effecten in beschouwing genomen die betrekking hebben op het

individuele niveau. Het is echter mogelijk, onafhankelijk van iemands eigen opleiding, dat ook het niveau van modernisering van het land waarin men woont de kans om onkerkelijk te worden beïnvloedt. In dit artikel maken we een onderscheid tussen twee verschillende effecten van de mate van modernisering. Een eerste effect heeft betrekking op een cohort-interpretatie. Dit houdt in dat we verwachten dat een hoger niveau van modernisering in het land waarin men opgroeide zal resulteren in een grotere kans om de kerk te verlaten op een later tijdstip. Een alternatieve interpretatie is dat er sprake is van een periode-effect. Dit wil zeggen dat modernisering op elk moment direct een effect heeft op de kans om de kerk op dat moment te verlaten.

De integratietheorie (Durkheim, 1960; vgl. Ultee e.a., 1992) stelt dat mensen, wanneer zij sterker in een sociale groep zijn geïntegreerd, de normen van deze groep meer zullen naleven. We nemen hierbij aan dat mensen die in een homogene omgeving verkeren, de in deze omgeving geldende normen sterker zullen naleven dan mensen die in een heterogene omgeving verkeren. Wanneer ouders een kerkelijk gemengd huwelijk hebben is de sociale omgeving van hun kinderen minder homogeen dan wanneer beide ouders tot dezelfde denominatie behoren. Als een gevolg hiervan verwachten we dat mensen waarvan de ouders een kerkelijk gemengd huwelijk hadden, een grotere kans hebben de kerk te verlaten dan mensen waarvan beide ouders hetzelfde geloof hadden. Een iets sterkere versie van deze hypothese luidt dat indien één van de ouders onkerkelijk is de sociale omgeving nóg minder homogeen is en dat dit resulteert in een grotere kans om onkerkelijk te worden. In eerder onderzoek worden deze hypothesen bevestigd: Faber e.a. (1970) vinden de volgende percentages onkerkelijken: onder kinderen van religieus homogene ouders 12 procent, onder kinderen van religieus heterogene ouders 30 procent (beide ouders religieus) en 64 procent onder kinderen met één niet religieuze ouder.

We kunnen een zelfde soort redenering ophouden voor het geval een religieus persoon gaat samenwonen met een onkerkelijke partner. Wanneer de partner onkerkelijk is, verwachten we in navolging van Schepens (1991) dat deze persoon een grotere kans heeft om onkerkelijk te worden vergeleken met iemand die samenwoont met een kerkelijke partner.

Ook verwachten we dat mensen die tijdens hun jeugd met enige regelmaat deelnamen aan religieuze bijeenkomsten zoals kerkdiensten, sterker in hun religieuze gemeenschap zijn geïntegreerd dan mensen die tijdens hun jeugd niet of nauwelijks kerkdiensten bezochten. Door een sterkere integratie in de religieuze gemeenschap zal de religieuze socialisatie succesvoller zijn dan wanneer dat niet het geval is. We kunnen dan ook de verwachting uitspreken dat mensen die tijdens hun jeugd regelmatig kerkdiensten bezochten, een klei-

nere kans hebben om onkerkelijk te worden dan mensen die dat niet hebben gedaan.

Denominaties kunnen strenge en minder strenge gewoonten hebben. Daarom zal de mate waarin ze in staat zijn hun leden te behouden ook verschillen tussen de denominaties. Becker en Vink (1994, p. 112) geven voor alle denominaties aan hoe orthodox en hoe tolerant hun leden denken. Zij laten zien dat gereformeerden het meest orthodox en het minst tolerant zijn, terwijl katholieken het meest tolerant zijn en het minst orthodox. Wanneer we aannemen dat mensen die in een orthodoxe godsdienst zijn grootgebracht, sterker in hun godsdienstige gemeenschap zijn geïntegreerd dan mensen die in een tolerante godsdienstige gemeenschap zijn grootgebracht, kunnen we de verwachting uitspreken dat gereformeerden de kleinste kans hebben om onkerkelijk te worden, en dat katholieken de grootste kans hebben om de kerk te verlaten. Schepens (1991) verwacht dat katholieken en nederlands hervormden een grotere kans hebben om buitenkerkelijk te worden dan gereformeerden. Uit zijn analyses blijkt dat nederlands hervormden inderdaad vaker de kerk verlaten dan gereformeerden, maar dat dit niet opgaat voor katholieken.

Wanneer steeds meer mensen onkerkelijk worden, leidt dit uiteindelijk ook tot een afname in het aantal kerkleden. Als een gevolg hiervan wordt de kerk als een institutie minder belangrijk, en zal dit het proces van ontzuiling weer verder versterken. Deze verandering op maatschappelijk niveau zal dan weer van invloed zijn op de gedragingen van individuen. Religieuze mensen in een seculiere samenleving zullen een grotere kans hebben om onkerkelijk te worden dan mensen in een overwegend religieuze samenleving. Daarom zal een veranderende maatschappelijke context uiteindelijk een invloed hebben op de ontkerkelijking.

Middendorp (1991) laat zien dat er grote maatschappelijke veranderingen zijn opgetreden sinds de jaren zestig. Tot 1965 kunnen we de Nederlandse samenleving beschouwen als verzuild. Tussen 1966 en 1975 zetten democratisering en individualisering het proces van secularisering in gang. Deze perioden zullen daarom verschillende generaties op een andere manier beïnvloeden hebben. Mensen die na 1950 geboren zijn zullen in een periode zijn opgegroeid met een grotere mate van secularisering dan mensen die voor 1950 zijn geboren, en daardoor een grotere kans hebben om onkerkelijk te worden.

Gerelateerd aan de eerder onderscheiden cohort- en periode-effecten van modernisering, kunnen we ook cohort- en periode-effecten formuleren met betrekking tot het effect van secularisering. Een cohorteffect voorspelt dat een meer seculiere samenleving tijdens de jeugd jaren in het latere leven zal resulteren in een grotere kans om onkerkelijk te worden. Een periode-effect daarentegen voorspelt dat op elk moment een meer seculiere samenleving resulteert in

en grotere kans om op dat moment onkerkelijk te worden, onafhankelijk van het tijdstip waarop iemand is geboren.

Tot slot verwachten we dat de door ons gepostuleerde socialisatie-effecten niet even sterk blijven tijdens de levensloop. Het ligt voor de hand dat mensen, zodra zij het ouderlijk huis verlaten meer onder invloed komen te staan van andere factoren, waardoor de invloed van kenmerken van de ouders zal afnemen. We veronderstellen dan ook dat de invloed van de opleiding van de ouders, kerkelijke homogeniteit van de ouders en frequentie kerkbezoek tijdens de jeugd op kerkverlating met name sterk zal zijn wanneer kinderen nog bij hun ouders wonen. Dit zullen we toetsen door interactie-effecten op te nemen.

1. Data

Om onze hypothesen te toetsen maken we gebruik van de Familie Enquête Nederlandse Bevolking 1992-1993 (Ultee & Ganzeboom, 1993). Deze enquête betreft een aselechte steekproef waardoor we beschikken over een representatieve cross-sectie van de volwassen (21 jaar of ouder) Nederlandse bevolking. Duizend respondenten, en – indien van toepassing – hun partners, beide ouders, en twee van hun broers of zusters werden ondervraagd over bijvoorbeeld hun sociale positie, hun geloof en de leeftijd waarop zij (eventueel) de kerk hebben verlaten. Een voordeel van het gebruik van deze enquête is dat er gegevens over complete levenslopen beschikbaar zijn, bijvoorbeeld de hele onderwijsloop en de hele beroepsloop zijn bekend voor elke respondent. In dit artikel wordt slechts gebruik gemaakt van gegevens die de originele respondent en haar of zijn partner ons hebben verstrekt.

Uiteraard hebben we uit dit bestand alleen die respondenten geselecteerd die ooit gelovig zijn geweest: alleen dan is het mogelijk om onkerkelijk te worden. Een verdere restrictie betrof de verwijdering van mensen die van het ene naar het andere geloof zijn gegaan: wij houden ons in het kader van dit artikel alleen bezig met mensen die de kerk verlaten. Een laatste restrictie is dat respondenten een geldige score moeten hebben op alle relevante variabelen. Als een gevolg van al deze selecties hielden we 695 respondenten in ons bestand over. Van deze 695 respondent hadden er 188 de kerk verlaten. De structuur van de input data is echter verschillend van die welke gewoonlijk wordt gebruikt. Om onze analyse uit te kunnen voeren, is een zogenaamde persoon-periode file gemaakt. Deze file heeft voor elke leeftijd van elke respondent een record tot aan de leeftijd waarop deze respondent onkerkelijk wordt, of, wanneer iemand niet van zijn of haar geloof afstapt, tot aan de leeftijd op het moment van het interview. Dit resulteerde in 19 219 records. Elke

record bevat informatie over of deze persoon op die leeftijd wel of niet de kerk heeft verlaten, wat het percentage onkerkelijken en het niveau van modernisering in Nederland in dat jaar was, of er voor die persoon op die leeftijd een partner aanwezig was, en of deze partner kerkelijk is, en wat de hoogte van de opleiding was die deze respondent op die leeftijd volgde of afgerond had. Daarnaast bevat elk record informatie over alle andere, niet door de tijd heen variërende covariaten. Een respondent krijgt dan voor elke leeftijd dezelfde waarde voor deze covariaten.

In onze hypothesen willen we de kans dat iemand buitenkerkelijk wordt verklaren met een aantal variabelen. Omdat het, zoals tabel 1 al heeft laten zien, belangrijk is om te weten op welk tijdstip iemand onkerkelijk is geworden, is in de enquête gevraagd naar de leeftijd waarop iemand onkerkelijk is geworden. Dit is gemeten met de volgende vraag: '(Indien u ten opzichte van uw ouders veranderd bent van religie:) Op welke leeftijd bent u van kerk of geloofsgenootschap veranderd? Of sinds wanneer beschouwt u zich niet meer als lid van kerk/geloofsgenootschap?'

Het opleidingsniveau is gemeten middels een ordinale schaal.³ Omdat we voor elke respondent haar of zijn complete opleidingscarrière weten, kunnen we voor elke leeftijd achterhalen met welke opleiding zij of hij op dat moment bezig was, of – indien de respondent geen opleiding meer volgt – wat het hoogst behaalde opleidingsniveau is. Hierdoor zijn we in staat opleiding op te nemen als een covariaat die over de tijd verandert. Een dergelijke variabele wordt ook wel aangeduid als een tijdvariërende covariaat.

De opleiding van de ouders is gemeten door van de voltooide opleiding van de vader en die van de moeder, de hoogste te nemen. De vraag naar de hoogte van de opleiding van zowel vader als moeder is aan de respondent gesteld. Deze variabele heeft dezelfde codering als die voor de respondent.

Drie dichotome variabelen geven aan of iemand op 15-jarige leeftijd wel of geen ouders had met een kerkelijk gemengd huwelijk, en in het geval ouders een kerkelijk gemengd huwelijk hadden, of één van de ouders onkerkelijk was, of dat beide ouders kerkelijk waren. Ook hiervoor wordt gebruik gemaakt van gegevens die de respondent over zijn of haar ouders heeft verstrekt.

Of iemand een partner heeft, en of deze partner al dan niet onkerkelijk is, wordt aangegeven met twee dichotome variabelen. Mensen zonder partner worden beschouwd als de referentie-categorie. Deze dichotome variabelen die betrekking heeft op het feit of de partner al dan niet onkerkelijk is kunnen verschillen per leeftijd. Tot de leeftijd waarop iemand gaat samenwonen met een partner, heeft de dichotome variabele die aangeeft dat er geen partner is de waarde 1. Daarna heeft de dichotome variabele die aangeeft of de partner kerkelijk is een waarde van 1 indien de partner kerkelijk is. In dit geval krijgt

de variabele die aangeeft of de partner onkerkelijk is de waarde 0. Als de partner in deze periode onkerkelijk wordt, dan krijgt de dichotome variabele die onkerkelijkheid van de partner aangeeft, voor elke leeftijd daarna de waarde 1 en de variabele die aangeeft of de partner kerkelijk is de waarde 0. De vraag naar de kerkelijkheid van de partner, en de leeftijd waarop deze de kerk heeft verlaten zijn – indien van toepassing – aan de partner van de respondent gesteld. De dichotome variabelen die betrekking hebben op de (on)kerkelijkheid van de partner, zijn dus evenals de opleiding van de respondent tijdvariërende covariaten.

Hoe vaak iemand tijdens haar of zijn jeugdjaren naar de kerk ging wordt ook weergegeven door een dichotome variabele: één keer per week versus minder dan één keer per week. Tot slot zijn er dichotome variabelen gemaakt die aangeven in welke denominatie iemand is grootgebracht. Hierbij is een onderscheid gemaakt tussen katholiek, gereformeerd, nederlands hervormd en overig. De overige denominaties worden als referentiecategorie opgevat.

De macro-indicatoren die het niveau van secularisering en modernisering aangeven zijn als volgt gemeten. Voor het niveau van modernisering is gebruik gemaakt van een index die door De Graaf en Luijckx (1992) is ontwikkeld.⁴ De indicatoren die gebruikt zijn om deze index te maken zijn: (1) proportie van de arbeidsmarkt werkzaam in de agrarische sector; (2) Bruto Nationaal Produkt per hoofd van de bevolking; (3) consumptie-index per hoofd van de bevolking; (4) proportie van 12- tot 18-jarigen in secundair onderwijs; en (5) proportie van 18- tot 24-jarigen in tertiair onderwijs. Elke respondent krijgt een score voor deze variabele die het niveau van modernisering aangeeft toen zij of hij 15 jaar oud was. Hiermee kunnen we een cohorteffect van modernisering modelleren. Daarnaast krijgt elke respondent voor elke leeftijd een waarde voor deze index die aangeeft van het niveau van modernisering in dat specifieke jaar was. Hiermee kunnen we een eventueel periode-effect van modernisering modelleren.

De mate van secularisering wordt aangegeven door het percentage onkerkelijken in Nederland. Gebruik makend van volkstellingen in 1930, 1947 en 1960 hebben we middels een lineaire extrapolatie het aantal onkerkelijken in de tussenliggende jaren geschat. Voor de jaren tussen 1962 en 1992 zijn wekelijkse enquêtegegevens beschikbaar.⁵ In deze enquêtes is de volgende vraag gesteld: 'Tot welke kerkelijke gezindte behoort u of wenst u gerekend te worden?' Mogelijke antwoorden waren: (1) katholiek; (2) nederlands hervormd; (3) gereformeerd; (4) andere kerkelijke gezindte; en (5) geen kerkelijke gezindte. Om een cohorteffect weer te geven krijgt elke respondent voor deze variabele een waarde die het percentage gelovigen in Nederland aangeeft toen zij of hij 15 jaar oud was. Voor een periode-effect krijgt elke respondent voor

elke leeftijd de waarde die het aantal onkerkelijken in Nederland aangeeft in dat specifieke jaar. Het zal duidelijk zijn dat onze indicatoren voor periode-effecten ook tijdvariërende covariaten zijn.

4. Methode

In onze hypothesen stelden we dat verschillende factoren de kans beïnvloeden om het geloof te verlaten. Om deze hypothesen te toetsen, voeren we een gebeurtenissen-analyse uit. In dit soort analyses worden individuele (levens)gebeurtenissen, zoals trouwen, werkloosheid, of het vinden van een baan geanalyseerd. Het voorkomen van zo'n gebeurtenis veronderstelt een voorafgaande periode waarin deze gebeurtenis nog niet heeft plaatsgevonden (Yamaguchi, 1991). Dus, om een geloof te kunnen verlaten, moet er een voorafgaande periode zijn waarin men wel een geloof heeft.

Een belangrijk voordeel van het gebruik van gebeurtenissen-analyse is dat we zogenaamde 'gecensorde' observaties op een adequate wijze kunnen behandelen (zie Yamaguchi, 1991, p. 3). Een ander relevant voordeel van het gebruik van deze dynamische aanpak, is dat we adequaat de causaliteit in het proces van kerkverlating kunnen modelleren. Daarnaast kan het probleem van de identificatie van cohort-, periode- en levensloopeffecten worden opgelost (Blossfeld, 1986).

In een gebeurtenissen-analyse worden zogenaamde hazard rates gemodelleerd. Een hazard rate, $h(t)$, brengt de conditionele kans om onkerkelijk te worden op tijdstip t tot uitdrukking, gegeven dat iemand tot op dat tijdstip de kerk nog niet heeft verlaten. In een formule kunnen we de hazard rate in een discreet model als volgt weergeven:

$$h(t) = P(T = t_i | T \geq t_i)$$

In een discrete-duur-logitmodel worden de odds voor conditionele kansen gemodelleerd. Dit kan als volgt worden weergegeven:

$$\ln \left(\frac{h(t)}{1 - h(t)} \right) = a_i + \sum_k b_k X_{kt}$$

waar a_i is de basis hazard functie voor een individu waarvoor geldt $X=0$.

Om de parameters in dit model te schatten kan gebruik gemaakt worden van logistische regressie.⁶

5. Resultaten

Voordat we de resultaten van onze gebeurtenissen-analyse presenteren, laten we eerst enkele bivariate gegevens zien op basis van onze 'normale' cross-sectionele data-file, waarin de cases vertegenwoordigd worden door de respondenten. In tabel 2 staan de percentages respondenten die de kerk verlaten in verschillende groepen weergegeven.⁷

Tabel 2. Percentage kerkverlaters in verschillende groepen (N=695).

kenmerk	percentage kerkverlaters	totaal
Opleiding ouders		
LO-	11	37
LO	22	255
LBO	24	156
MAVO	26	68
MBO	35	63
HAVO	67	15
VWO	19	26
HBO	57	51
WO	38	16
WO+	38	8
Kerkelijk homogeen ouders		
niet homogeen: één onkerkelijk	44	27
niet homogeen: beide kerkelijk	30	46
wel homogeen	27	622
Frequentie kerkbezoek in jeugd		
minder dan 1 x per week	36	218
1 x per week of meer	23	477
Denominatie		
Katholiek	23	455
Nederlands hervormd	38	151
Gereformeerd	39	49
Overige denominaties	30	40
Gemiddeld	27	695

Bron: Familie-enquête (1993).

Een korte inspectie van tabel 2 laat zien dat de verschillende hier onderscheiden groepen inderdaad verschillen in de kans om de kerk te verlaten. Gemiddeld verlaat 27 procent van de respondenten de kerk. Wanneer we naar de

opleiding van de ouders kijken, zien we dat de kans om de kerk te verlaten varieert met de hoogte van de opleiding. Wanneer de ouders de lagere school niet hebben afgemaakt, verlaat ongeveer 20 procent de kerk. Het percentage kerkverlaters is echter veel hoger bij kinderen van hoger-opgeleide ouders.

Dat kinderen van ouders met een kerkelijk gemengd huwelijk eerder geneigd zijn de kerk te verlaten, lijkt duidelijk. Van alle kinderen met kerkelijk homogene ouders verlaat 27 procent de kerk, terwijl van de kinderen waarvan de ouders een kerkelijk gemengd huwelijk hebben, ongeveer 44 procent (één ouder onkerkelijk) en 30 procent (beide ouders kerkelijk) de kerk verlaat. Merk echter op dat het hier om een kleine groep gaat: slechts 27 respondenten hebben ouders met een kerkelijk gemengd huwelijk, waarvan één ouder onkerkelijk is.

Op grond van tabel 2 kunnen we tevens concluderen dat de kans om de kerk te verlaten mede beïnvloed wordt door de mate waarin men als kind religieuze diensten bezoekt. Mensen die tijdens hun jeugd regelmatig kerkdiensten bezochten, zijn minder geneigd de kerk te verlaten, terwijl mensen die niet regelmatig deze diensten bezochten in veel grotere mate de kerk verlaten. Niet alleen de mate van kerkbezoek beïnvloedt de kerkverlating, maar ook zijn de verschillende kerken in meer of mindere mate in staat hun leden te behouden. In dit kader is de katholieke kerk het meest succesvol, terwijl de hervormde en gereformeerde kerken niet zo succesvol lijken te zijn in het behouden van hun leden. Merk ook hier weer op dat het bij gereformeerden om een hele kleine groep gaat.

Op grond van tabel 2 lijken we te mogen concluderen dat verschillende groepen inderdaad verschillen in de mate van kerkverlating. Tot nu toe hebben we echter geen rekening gehouden met het feit dat mensen hun geloof verlaten rond hun twintigste levensjaar. Tabel 3 illustreert dat de meeste mensen inderdaad hun geloof verlaten omstreeks deze leeftijd.

In tabel 3 zien we niet alleen dat de meeste mensen de kerk verlaten wanneer ze tussen 15 en 20 jaar oud zijn, maar ook dat, naarmate mensen ouder zijn, het steeds onwaarschijnlijker wordt dat ze onkerkelijk worden.

In het nu volgende gaan we een gebeurtenissen-analyse uitvoeren. In het door ons gepresenteerde model hebben we de interactie-effecten tussen leeftijd enerzijds en opleiding ouders en kerkelijke homogeniteit van de ouders anderzijds niet opgenomen, aangezien deze geen significante invloed hebben op de kans om onkerkelijk te worden. Om redenen van overzichtelijkheid hebben we enkel het significante interactie-effect tussen frequentie kerkbezoek in jeugd en leeftijd opgenomen. De resultaten van deze analyse staan in tabel 4. In de eerste kolom van deze tabel staan de parameterschattingen. De tweede kolom geeft de exponent van deze parameterschattingen weer, die in termen van kan-

Tabel 3. *Percentage kerkverlaters naar leeftijdscategorie (N=188).*

leeftijd	percentage kerkverlaters
jonger dan 12 jaar	5,3
13-14 jaar	2,5
15-16 jaar	14,8
17-18 jaar	17,7
19-20 jaar	18,1
21-22 jaar	8,2
23-24 jaar	8,2
25-26 jaar	9,9
27-28 jaar	3,3
29-30 jaar	3,7
31-34 jaar	1,3
35-39 jaar	2,5
40-49 jaar	1,6
ouder dan 50 jaar	2,9

Bron: Familie-enquête (1993).

sen zijn te interpreteren. De derde kolom van deze tabel geeft ten slotte het significantieniveau van deze effecten weer.

Het model dat we geschat hebben lijkt een goed model. Vergeleken met het model waarin alleen een constante is opgenomen, voldoet dit model significant beter ($L^2=289$ met 28 vrijheidsgraden). In het gepresenteerde model hebben we opleiding niet volgens de oorspronkelijke codering opgenomen. In eerste instantie hebben we voor iedere onderwijs categorie een dichotome variabele opgenomen om te toetsen of het effect op de kans om onkerkelijk te worden lineair toeneemt met iedere hoger behaalde onderwijs categorie. Het bleek dat de kans op onkerkelijkheid inderdaad lineair toeneemt tot het niveau van HAVO en dat een eventueel hoger behaald niveau van onderwijs de kans niet nog eens vergroot. Hetzelfde bleek de te gelden voor de opleiding van de ouders. Vandaar dat we in het gepresenteerde model de onderwijsniveaus hoger dan HAVO allemaal de score '6' hebben toegekend (zie ook noot 3).

Een eerste significant effect wat in tabel 4 is waar te nemen, is dat van de eigen opleiding. Hoe hoger de eigen opleiding, hoe groter de kans dat men het geloof verlaat. Deze bevinding komt overeen met die in eerder onderzoek (Schepens, 1991). Het blijkt echter dat niet alleen de eigen opleiding, maar ook die van de ouders de kans op onkerkelijkheid significant beïnvloedt. Ook hier geldt dat een hogere opleiding – van de ouders – de kans om het geloof te verlaten vergroot.

Het effect van ouders met een kerkelijk gemengd huwelijk is niet signifi-

cant. Met betrekking tot het effect van de denominatie van de partner namen we aan dat iemand die samenwoont met een kerkelijke partner, een lagere kans heeft om onkerkelijk te worden dan iemand die samenwoont met een onkerkelijke partner. De parameterschattingen in tabel 4 duiden erop dat dit inderdaad het geval is. Vergeleken met iemand zonder partner heeft iemand met een kerkelijke partner een kleinere kans om onkerkelijk te worden, en iemand met een onkerkelijke partner heeft juist een grotere kans om onkerkelijk te worden. Of het totale effect van de denominatie van de partner significant is, zal later aan de orde komen.

De frequentie van kerkbezoek tijdens de jeugdijaren levert ook een significant effect op. De kans om onkerkelijk te worden is voor mensen die tijdens hun jeugd wel regelmatig naar de kerk gingen kleiner dan de kans van mensen die dat niet deden. Tevens blijkt dit effect conditioneel te zijn voor leeftijd. Voor mensen jonger dan 18 jaar bedraagt dit effect $-0,69$, en voor mensen boven de 18 is dit effect gereduceerd tot $-0,05$ ($-0,69+0,64$), hetgeen verwaarloosbaar klein is.

Met betrekking tot verschillen tussen denominaties kunnen we voorlopig stellen dat katholieken een lagere kans hebben om onkerkelijk te worden dan mensen die behoren in de categorie 'overige denominaties', terwijl de kans om onkerkelijk te worden voor gereformeerden en nederlands hervormden juist groter is dan voor mensen van de categorie 'overige denominaties'. Ook voor deze variabele zal later worden besproken of het totale effect significant is. Immers, wanneer een andere referentiecategorie was gekozen, hadden de effecten er geheel anders uitgezien. Een toets op significantie van variabelen die onafhankelijk is van de gekozen referentiecategorie, zal later worden uitgevoerd.

Met betrekking tot de cohorteffecten van modernisering en secularisering zien we dat geen van beide effecten significant is. De periode-effecten laten echter zien dat het niet zozeer is dat mensen onder invloed van een meer seculiere maatschappij in grotere mate onkerkelijk worden, maar dat het juist is dat mensen die leven in een meer moderne maatschappij een grotere kans hebben om onkerkelijk te worden.

Tot slot bespreken we nog de verschillen tussen leeftijdsgroepen. De parameterschattingen voor deze variabelen geven de zogenaamde levenscyclus-effecten aan. Niet verrassend (zie ook tabel 3) zien we dat personen in de leeftijdscategorie van 15 tot 20 jaar de grootste kans hebben om onkerkelijk te worden.

Tabel 4. Gebeurtenissen-analyse van de kans om onkerkelijk te worden ($N=19\ 219$; model $\chi^2=289$ met 28 vrijheidsgraden).

kenmerk	effect op kerk- verlating (B)	exp (B)	significantie
Leeftijd			
jonger dan 12 jaar	-0,94	0,39	0,07
13-14 jaar	-1,28	0,28	0,01
15-16 jaar	0,20	1,22	0,56
17-18 jaar	0,40	1,49	0,19
19-20 jaar (ref)	-	-	-
21-22 jaar	-1,12	0,33	0,00
23-24 jaar	-1,41	0,24	0,00
25-26 jaar	-1,08	0,34	0,01
27-28 jaar	-2,27	0,10	0,00
29-30 jaar	-2,36	0,09	0,00
31-34 jaar	-3,61	0,03	0,00
35-39 jaar	-3,32	0,04	0,00
40-49 jaar	-4,05	0,02	0,00
ouder dan 50 jaar	-3,05	0,05	0,01
Opleiding	0,21	1,23	0,00
Opleiding ouders	0,12	1,13	0,02
Kerkelijk homogene ouders			
niet homogeen: één onkerkelijk (ref)	-	-	-
niet homogeen: beide kerkelijk	-0,33	0,72	0,43
wel homogeen	-0,16	0,85	0,61
Denominatie partner			
geen partner (ref)	-	-	-
partner kerkelijk	-0,52	0,60	0,08
partner onkerkelijk	1,75	5,76	0,00
frequentie kerkbezoek in jeugd			
minder dan 1x per week (ref)	-	-	-
1x per week of meer	-0,69	0,50	0,00
interactie-effect			
frequentie kerkbezoek * ouder dan 18	0,64	1,89	0,04
Denominatie			
Katholiek	-0,15	0,86	0,64
Nederlands hervormd	0,34	1,41	0,31
Gereformeerd	0,49	1,63	0,21
Overige denominaties (ref)	-	-	-

Tabel 4. (Vervolg.)

kenmerk	effect op kerk- verlating (B)	exp (B)	significantie
Cohorteffecten			
modernisering	-0,65	0,52	0,26
secularisering	0,00	1,00	0,95
Periode-effecten			
modernisering	1,52	4,56	0,00
secularisering	-0,08	0,92	0,08

Bron: Familie-enquête (1993).

We gaan nu over naar het toetsen van de significantie van de effecten in ons model. Als nulhypothese is aangenomen dat een betreffende groep van variabelen geen bijdrage levert aan de verklaring. Nagegaan wordt of de fit van het model significant verslechtert indien een continue variabele, of een groep dichotome variabelen die verwijzen naar één kenmerk, uit de vergelijking wordt weggelaten. Het testcriterium is tweemaal het (absolute) verschil van de log-likelihood van het model met en zonder de betreffende variabele(n). Dit criterium is χ^2 verdeeld, met als vrijheidsgraden het aantal uit de vergelijking weggelaten variabelen. In tabel 5 staan de resultaten van deze log-likelihood ratio-test.

Inspectie van tabel 5 laat zien dat er zes variabelen zijn die aan ons 5-procent-significantiecriterium voldoen. Allereerst verslechtert de fit van het model de χ^2 van het model met 97,9 door weglating van de variabele leeftijd, gebruik makend van 13 vrijheidsgraden. Per vrijheidsgraad is de verslechtering in χ^2 7,53. Voor het effect van de variabele opleiding verslechtert de fit van het model met 10,2, met verlies van één vrijheidsgraad. Voor weglating van de variabele opleiding van de ouders verslechtert de fit van het model met 5,83, ook weer met gebruik van slechts een vrijheidsgraad. Wanneer de dichotome variabelen die betrekking hebben op de denominatie van de partner weggelaten worden uit het model, verslechtert de fit van het model met 39,3, wat neerkomt op een verlies aan fit van 19,7 per ingeleverde vrijheidsgraad. Een vijfde significant effect werd veroorzaakt door de variabele frequentie kerkbezoek in jeugd. Gebruik makend van slechts een vrijheidsgraad, verliezen we hier 4,16 aan fit. Ook het interactie-effect tussen frequentie kerkbezoek en leeftijd was significant: de fit van het model daalt met 4,25 per vrijheidsgraad wanneer we deze variabele niet opnemen. Tot slot het effect van modernisering, opgevat als periode-effect (d.w.z. niveau van modernisering op 15-jarige leeftijd). Met een

Tabel 5. Significantie toetsen gebeurtenissen analyse van kerkverlating (N=19 219).

kenmerk	Chi ²	vrijheids- graden	Chi ² /vrij- heidsgraden
Leeftijd	97,9	13	7,53
Opleiding	10,2	1	10,2
Opleiding ouders	5,83	1	5,83
Kerkelijk homogene ouders	0,64	2	0,32
Denominatie partner	39,3	2	19,7
Frequentie kerkbezoek in jeugd ^a	4,16	1	4,16
Interactie-effect frequentie kerkbezoek * ouder dan 18	4,25	1	4,25
Denominatie	11,3	3	3,76
Cohort-effecten			
modernisering	1,27	1	1,27
secularisering	0,00	1	0,00
Periode-effecten			
modernisering	10,4	1	10,4
secularisering	2,96	1	2,96

^avergeleken met model zonder interactie-effect.

Bron: Familie-enquête (1993).

verlies van slechts een vrijheidsgraad, daalt de fit van het model met een χ^2 van 10,4. Alle andere effecten bleken niet significant.

6. Discussie

In dit artikel modelleerden we het proces van kerkverlating op een dynamische manier. We lieten zien dat vorige onderzoeken de causaliteit van dit proces niet op een adequate wijze in beschouwing namen. Om wel recht te doen aan de causale volgorde van gebeurtenissen, hebben we een persoon-periode file gemaakt die elke periode in de levensloop weergeeft. Gebruik makend van een discreet gebeurtenissen-analysemodel, schatten we de conditionele kans om de

kerk te verlaten als een functie van individuele kenmerken (opleiding, opleiding ouders, religieuze homogeniteit van de ouders, religieuze homogamie, frequentie kerkbezoek tijdens de jeugdijaren en de denominatie waartoe men behoort) en contextuele kenmerken (niveau van modernisering en de mate van secularisering).

De resultaten ten aanzien van de individuele kenmerken zijn de volgende. Degenen met een hoge opleiding hebben een aanzienlijk grotere kans om onkerkelijk te worden. Schepens (1991) heeft in zijn recente onderzoek met behulp van cross-sectionele data laten zien dat opleiding slechts een relatief kleine invloed heeft op kerkverlating. Dit suggereert dat door geen rekening te houden met de mogelijkheid dat men onkerkelijk wordt voordat de opleidingscarrière wordt afgesloten, de invloed van opleiding wordt onderschat. Tevens hebben we gevonden dat de invloed van opleiding geen lineair verloop kent. Het blijkt dat het behalen van een hoger niveau van onderwijs dan HAVO niet de kans om onkerkelijk te worden verder vergroot. Onze dynamische data laten een significante invloed van de opleiding van de ouders zien. Een relatief hoge opleiding van de ouders vergroot ook de kans van hun kinderen om onkerkelijk te worden. Een nieuw resultaat is dat een persoon die tijdens diens jeugd weinig kerkdiensten bezocht een grotere kans heeft om onkerkelijk te worden dan iemand die relatief vaak dergelijke diensten bezocht. Dit effect bleek conditioneel te zijn voor leeftijd. In zoverre blijken socialisatie-effecten een belangrijke rol te spelen.

Op individueel niveau zijn er echter niet alleen socialisatie-effecten te bespeuren. Het blijkt dat wanneer de partner onkerkelijk is, dit een veel grotere kans geeft om zelf ook onkerkelijk te worden. In zoverre is dit resultaat in overeenstemming met de eerdere resultaten van Schepens (1991). Opmerkelijk is echter dat Schepens ook vond dat kerkelijke homogamie de kans verkleint om onkerkelijk te worden. Onze resultaten laten echter zien dat degenen die gaan samenwonen met een partner die ook kerkelijk is niet een significant kleinere kans hebben om onkerkelijk te worden dan alleenstaanden.

Becker en Vink (1994) betogen dat jongeren vaker buitenkerkelijk zijn dan ouderen. Onze analyse laat zien dat mensen vooral op 15- tot 20-jarige leeftijd de kerk verlaten, ongeacht de periode. Dit impliceert dat, gegeven de overige socialisatie en contexteffecten, zowel nu als vroeger personen tijdens de overgang van 'teenager' naar adolescentie de grootste kans hebben om onkerkelijk te worden. Een vraag waarmee dit onderzoek ons opzadelt is waarom personen vooral tijdens deze fase in hun levensloop de grootste kans hebben om onkerkelijk te worden? De meest voor de hand liggende verklaring is wellicht dat personen rond deze fase hun ouderlijk huis verlaten. Of dit daadwerkelijk zo is kunnen we niet met de ons beschikbare gegevens uitzoeken.

In dit artikel hebben we tevens onderzocht of er naast individuele kenmerken ook contextkenmerken zijn die de kans beïnvloeden om onkerkelijk te worden. Om dit te onderzoeken hebben we hypothesen geformuleerd over cohort- en periode-effecten. In tegenstelling wat in de Nederlandse sociologie nog steeds gebruikelijk blijkt te zijn (zie bijv. Becker, 1992; Peters, 1993; Becker & Vink, 1994), hebben we niet naar cohorteffecten gezocht door alleen maar bepaalde geboortengroepen te vergelijken. Onderzoekers zijn reeds een tijd in staat om specifieke hypothesen over cohorteffecten te toetsen (zie bijv. Blossfeld, 1986; De Graaf, 1988; De Graaf & Luijckx, 1992). Het voordeel hiervan is dat we niet alleen hypothesen over cohorteffecten strenger kunnen toetsen, maar dat we bovendien niet de vraag hoeven te stellen of de verschillen tussen cohorten wellicht niet kleiner zijn dan verschillen binnen cohorten.

Peters (1993) beweerde – na analyse van cross-sectionele data – dat niet alleen periode-effecten maar tevens cohorteffecten van invloed zijn op het proces van secularisering. We willen benadrukken dat we met deze dynamische data een sterker design hebben om periode-, cohort- en leeftijdseffecten van elkaar te scheiden en dat we tevens specifieke hypothesen over deze effecten hebben geformuleerd en getoetst. We hebben twee cohorthypothesen gespecificeerd. De eerste stelt dat personen die gesocialiseerd zijn in een seculiere omgeving een grotere kans hebben om onkerkelijk te worden dan personen die zijn opgegroeid in een minder seculiere omgeving. Een tweede stelt dat indien men gesocialiseerd is in een omgeving met een relatief hoog niveau van modernisering men een grotere kans heeft om onkerkelijk te worden. Geen van deze twee hypothesen kon onze toetsing doorstaan. Tot slot hebben we onderzocht of een periode-effect wel opgaat. Het niveau van modernisering en secularisering betreft dan niet meer de socialisatiecontext maar de huidige context. De resultaten geven aan dat er inderdaad een periode-effect terug te vinden is in de data. Dit periode-effect impliceert dat het niveau van modernisering op elk tijdstip een significant positief effect heeft op de kans om de kerk te verlaten. Gegeven het voortschrijdende niveau van modernisering en het daarmee samenhangende toenemende onderwijsniveau lijkt het proces van secularisering dan ook onomkeerbaar.

Noten

1. Titel afkomstig van de cd *Out of time* van REM (1991). Een eerdere versie van dit artikel is gepresenteerd tijdens de Sociaal-Wetenschappelijke Studiedagen 1994 in Amsterdam (7-8 april). Voor kritiek op eerdere versies van dit artikel danken we Matthijs Kalmijn, Jan Peters, Wout Ultee, Karin Wittebrood en leden van het Nijmeegse vakgroepscolloquium.
2. Om een causale relatie tussen X en Y vast te stellen is het noodzakelijk dat aan drie voorwaarden

- is voldaan: (a) X moet aan Y vooraf gaan in de tijd; (b) X en Y moeten samenhangen; (c) Deze samenhang moet niet toe te schrijven zijn aan andere factoren (Swanborn 1987).
3. De coderingen zijn aldus: 1 = LO niet afgemaakt; 2 = LO; 3 = LBO; 4 = MAVO; 5 = MBO; 6 = HAVO; 7 = VWO; 8 = HBO; 9 = WO; 10 = gepromoveerd aan de universiteit.
 4. Wij danken Paul de Graaf voor het beschikbaar stellen van deze gegevens. Voor de ontbrekende jaren zijn de waarden voor deze index uitgerekend middels lineaire extrapolatie.
 5. Deze gegevens staan beschreven in: Eisinga & Felling (1992). Om de ontbrekende percentages onkerkelijken voor de jaren 1961, 1963 en 1968 te berekenen is ook weer een lineaire extrapolatie op de gegevens voor de periode 1952 tot 1972 uitgevoerd. We willen hier ook Rob Eisinga bedanken, die ons deze gegevens beschikbaar heeft gesteld.
 6. De lezer kan zich afvragen of het op deze manier organiseren van de data-matrix, niet een oververtegenwoordiging van oudere mensen tot gevolg heeft. Door deze zogenoemde 'episode-splitting' worden de parameterschattingen niet aangetast (zie Blossfeld, Hamerle & Mayer 1989, p. 204).
 7. In deze tabel hebben we geen gegevens opgenomen over de periode-effecten van modernisering en secularisering. Deze variabelen staan niet in deze tabel omdat zij gemeten zijn op intervalniveau. Daarnaast staan in tabel 2 ook niet het percentage kerkverlaters met verschillende opleidingen, en ook over de denominatie van een eventuele partner staan geen gegevens in tabel 2. Tot slot nog zijn de cohorteffecten van secularisering en modernisering ook niet opgenomen in deze tabel. Voor deze vier variabelen hebben we immers niet per respondent gegevens, maar voor elke leeftijd van alle respondenten.

Literatuur

- Bax, E.H. (1988). *Modernization and cleavage in Dutch society: A study of long term economic and social change* (dissertatie). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Becker, H. (1992). *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Becker, J.W. & Vink, R. (1994). *Secularisatie in Nederland, 1966-1991*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Blossfeld, H.P. (1986). Career opportunities in the Federal Republic of Germany: A dynamic approach to the study of life-course, cohort, and period effects. *European Sociological Review*, 2, 208-225.
- Blossfeld, H.P., Hamerle, A. & Mayer, K.U. (1989). *Event history analysis. Statistical theory and application in the social sciences*. Hillsdale: Erlbaum.
- CBS (1968). *Algemene volkstelling 31 mei 1960. Dl. 7: kerkelijke gezindte*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Dekker, G. (1987). *Godsdienst en samenleving: inleiding tot de studie van de godsdienstsociologie*. Kampen: Kok.
- Doom, P. & Bommeljé, Y. (1983). *Maar... men moet toch iets wezen: nieuwe gegevens over onkerkelijkheid in Nederland*. Utrecht: Humanistisch Verbond.
- Durkheim, E. (1960). *Le suicide, étude de sociologie*. Parijs: Presses Universitaires de France.
- Eisinga, R. & Felling, A. (1992). *Confessional and electoral alignments in the Netherlands 1962-1992* (archiefr. P1089). Amsterdam: Steinmetz Archive.
- Faber, H. & Have, T.T. ten (1970). *Onkerkelijkheid en buitenkerkelijkheid in Nederland tot 1960*. Assen: Van Gorcum.
- Felling, A., Peters, J. & Schreuder, O. (1986). *Geloven en leven: een nationaal onderzoek naar de invloed van religieuze overtuigingen*. Zeist: Kerckebosch.
- Felling, A., Peters, J. & Schreuder, O. (1991). *Dutch religion: The religious consciousness of the*

- Netherlands after the social revolution. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Graaf, N.D. de (1988). *Postmaterialism and the stratification process, an international comparison*. Utrecht: ISOR.
- Graaf, P. de & Luijkx, R. (1992). Van 'ascription' naar 'achievement'? Trends in statusverwerving in Nederland tussen 1930 en 1980. *Mens en Maatschappij*, 67, 412-433.
- Halman, L. e.a. (1987). *Traditie, secularisatie en individualisering: een studie naar de waarden van de Nederlanders in een Europese context*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton: Princeton University Press.
- Lane, J. & Ersson, S.O. (1987). *Politics and society in western Europe*. Londen: Sage publications.
- Middendorp, C.P. (1991). *Ideology in Dutch politics: The democratic system reconsidered 1970-1985*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Peters, J. (1993). *Individualisering en secularisering in Nederland in de jaren tachtig: sociologie als contemporaine geschiedschrijving*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Schepens, T. (1991). *Kerk in Nederland: een landelijk onderzoek naar kerkbetrokkenheid en kerkverlaten*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Sherkat, D.E. (1991). Leaving the faith: Theories of religious switching using survival models. *Social Science Research*, 20, 171-187.
- Stoffels, H.C. & Dekker, G. (1987). *Geloven van huis uit? Een onderzoek naar godsdienstige veranderingen bij studenten van de Vrije Universiteit*. Kampen: Kok.
- Swanborn, P.G. (1987). *Methoden van sociaal-wetenschappelijk onderzoek*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Ultee, W., Arts, W. & Flap, H. (1992). *Sociologie, vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Ultee, W.C. & Ganzeboom, H.B.G. (1993). *Familie-enquête Nederlandse bevolking 1992-1993 (databestand)*. Nijmegen: Vakgroep Sociologie Katholieke Universiteit.
- Yamaguchi, K. (1991). *Event history analysis*. Newbury Park: Sage publications.